

בלשנות וגזענות / אביהו זכאי¹

בחיבורו "מימיזיס", ועוד קודם לכן ב"פיגורה" שנכתב עם עליית הנאצים לשלטון, ביקש אריך אוארבך להוכיח שהתנ"ך היהודי קשור קשר הדוק לברית החדשה ולתרבות המערב כולה.

חיבוריו הפילולוגיים של אריך אוארבך (1892-1957) נכללים בין העבודות החשובות ביותר בביקורת הספרות בעידן המודרני. אך חוקרי ספרות נוטים לרוב להתייחס לעבודותיו כמחקרים פילולוגיים-ספרותיים, בלי לציין את השפעת ההקשר ההיסטורי והאידיאולוגי של זמנו, כמה היו כרוכים, כדברי אוארבך עצמו, "במשברים הסמויים והגלויים של אירופה". בהשוואה לפילולוגים גרמנים אחרים, כגון קארל פוסלר (1872-1948), ארנסט רוברט קורטיוס (1866-1956) וליאו שפיצר (1887-1960), אוארבך טען כי המקור למחקריו היה ייחודי: "עבודתי", כך כתב, "מגלה מודעות רבה יותר של המשבר של אירופה".

אכן, המפעל הפילולוגי, ההיסטורי והפילוסופי, של אוארבך, לדוגמה מאמרו המפורסם "פיגורה" (1938) וספרו המהולל "מימיזיס: התגלמות המציאות בספרות המערב" (1946), נכתבו שניהם בגלות באיסטנבול והיו תשובה ישירה למשבר הפילולוגיה הגרמנית, או להתפתחות פילולוגיה ארית המבוססת על גזענות, אנטישמיות ושוביניזם, וניצחונה במהפכה הנאצית של 1933. הפילולוגיה הארית שאפה לסלק את הברית הישנה מהקאנון הנוצרי וממרקם הציביליזציה והתרבות האירופית בכלל. בתגובה לכך כתב אוארבך את מאמרו "פיגורה", שבו ניסה באמצעות מתודה פילולוגית להפריך את עקרונות הפילולוגיה הארית וההיסטוריוגרפיה הנאצית.

לאחר מכן, ב-1942, החל בכתיבת ספרו הגדול "מימיזיס", שהוא אפולוגיה מקיפה של המסורת ההומניסטית היהודית-הנוצרית המערבית. הפילולוגיה נהפכה לאידיאולוגיה בידיו של אוארבך. לא רק אוארבך נזעק ב-1942 להציל את התרבות ההומניסטית של אירופה ממלתעות גרמניה הנאצית. בהשנה התחיל האנס בארון באמריקה את חיבורו הגדול "המשבר של הרנאנס האטלקי המוקדם", מאקס הורקיימר ותיאודור אדורנו החלו בכתיבת "הדיאלקטיקה של ההשכלה", ותומאס מאן הרהר בכתיבת "דוקטור פאוסטוס", האדם (גרמניה) אשר כרת ברית עם השטן. תגובה שונה לגמרי הגיב סטפן צווייג באותה שנה, בשולחו יד בנפשו בברזיל. שנת 1942 ציינה אם כן שינוי רב עוצמה לשוחרי המורשת ההומניסטית של אירופה.

כדי להבין את מטרת אוארבך בכתיבת "פיגורה" צריך לבחון את הקונטקסט ההיסטורי, האידיאולוגי והפילולוגי, שבו כתב. הוגה הדעות הנאצי אלפרד רוזנברג טען בראשית שנות השלושים ש"הערכים הארית הנצחיים מנוגדים לסיאוב הנוצרי-היהודי" ולכן "צריך לבטל את הברית הישנה". לגבי ישו, כך טען, אין כל סיבה להאמין ש"היה ממוצא יהודי". המאבק נגד התנ"ך היהודי הגיע לשיאו לאחר 1933. תנועת "הנוצרים הגרמנים", האגף הנאצי של הכנסייה האונגליסטית בגרמניה, תבעה "לסלק את הברית הישנה מהתנ"ך". "עלינו להדגיש בכל תוקף", כתב הארכיבישוף לודוויג מילר ב-1933, "כי הנצרות לא צמחה מתוך היהדות אלא התפתחה בניגוד ליהדות". ב"הכרזת גודסברג" של הכנסייה הלותרנית האבנגליסטית בגרמניה מ-1939 הוצגה השאלה: "האם הנצרות צמחה מתוך היהדות ומכאן שהיא המשכה והשלמתה, או שמא היא ניצבת בניגוד ליהדות? על שאלה זאת אנו משיבים: האמונה הנוצרית מהווה ניגוד גמור וללא כל פשרות ליהדות". באותה שנה הוקם "המכון לחקר ההשפעה היהודית וסילוקה מחיי הכנסייה בגרמניה".

בהקשר היסטורי, גזעני ואנטישמי זה אפשר לאפיין את החיבור "פיגורה", אשר אוארבך החל לכתוב ב-1933 והשלים ב-1938 בגלות באיסטנבול, כהגנה על הברית הישנה. חיבור זה אינו רק מחקר פילולוגי-ספרותי גרידא, כמו שנוטים לחשוב. מטרת אוארבך היתה להוכיח שהתנ"ך היהודי קשור קשר הדוק ובל יינתק לברית החדשה, או לתנ"ך הנוצרי, וכך לשמוט את הבסיס מטענות הפילולוגיה הארית-הנאצית שצריך לנתק את הקשר בין הברית הישנה לברית החדשה. כפי שכתב אוארבך: "פאולוס ואבות הכנסייה פירשו את כלל המסורת היהודית לאור הופעתו העתידה של ישו". בדרך זאת הדגיש את עליונות הפרשנות הפיגורלית, אשר התפתחה בראשית הנצרות, הגיעה לשיאה בימי הביניים, והיתה פופולרית מאוד עד לתקופת ההשכלה של המאה ה-18. כך, לא זו בלבד שלפילולוגיה הארית אין כל סימוכין, אלא שדווקא הברית הישנה יצרה את תחושת הזמן ותפישת ההיסטוריה במערב.

¹ פורסם בעיתון "הארץ" 12.4.2012

<http://www.haaretz.co.il/literature/safrut/print/1.1684939>

אוחזר ב-15 באפריל 2012.

בתיאולוגיה הנוצרית, פרשנות פיגורלית, או טיפולוגיה, מתארת את היחסים בין הברית הישנה לחדשה - מאורעות שהתרחשו בברית הישנה מבשרים היבטים של חיי ישו בברית החדשה. פרשנות זו טוענת כי קיים קשר הדוק בין הברית הישנה לחדשה. לפיכך, אדם, משה, יהושע ודוד בברית הישנה הם מבשרי ישו והוא מממש אותם, חוה היא פיגורה של הכנסייה, חג הפסח הוא פיגורה של ישו, היין הוא פיגורה של דמו והלחם - של גופו. כך כתב הבישוף אוקרסיוס מליון במאה החמישית: "הכוונה של הברית הישנה היא להצביע על הברית החדשה באמצעות פיגורות ונבואות, והכוונה של הברית החדשה היא לעורר את רוחם של בני האדם ליופי ולתהילה של חיי הנצח".

מטרת הפרשנות הפילולוגית "להראות שאישים ומאורעות בברית הישנה מבשרים את הברית החדשה ואת ההיסטוריה של הגאולה". מאחר שפרשנות זו רואה בישו משיח המגשים את הנבואות היהודיות, הרי לא זו בלבד שהיא מתייחסת לתנ"ך היהודי "כנוסח 'ישו' של הברית החדשה", אלא היא גם "מאשרת את המציאות ההיסטורית של הברית הישנה והחדשה ואת הקשר ההשגחתי ביניהם". להוכחת דבריו ציטט אוארבך את אוגוסטינוס: "מה היא הברית הישנה אם לא הברית החדשה בצורתה הנסתרת, ומה היא הברית החדשה אם לא הברית הישנה בצורתה הגלויה".

אם הפילולוגיה הארית שאפה לבטל את הברית הישנה, הרי שהפרשנות הפיגורלית "שינתה את הברית הישנה מספר של עם ישראל לשורה של פיגורות של ישו, ומכאן לספר של ישועה וגאולה". דווקא בהקשר זה, אשר "הוצאו ממנו ההיסטוריה והאופי היהודי הסגולי הלאומי", יכלו "העמים הקלטים והגרמנים לדוגמה לקבל עליהם את הברית הישנה, מפני שהיתה חלק בלתי נפרד של דת אוניברסלית של גאולה". קוראי "פיגורה" הבינו בנקל את האירוניה: בשעה שהשבטים הברבריים הגרמנים קיבלו עליהם את התנ"ך היהודי בתהליך הארוך והממושך של ניצורם מהמאה הרביעית לשמינית, דווקא הברברים הנאצים הגרמנים המודרניים סילקו את הספר הזה וגיננו אותו מכל וכל.

חשיבותו הרבה של המאמר "פיגורה" למסכת הפילולוגית הכוללת של אוארבך מתבררת מאוחר יותר, שעה שעל בסיס זה כתב את הפרקים הראשונים ב"מימזיס" הדנים בפרשנות הפיגורלית מראשית הנצרות ועד לשיאה ב"קומדיה האלוהית" של דנטה. בספרו הראשון, "דנטה: משורר העולם החילוני" מ-1929, אין כל דיון בפרשנות הפיגורלית. אך לאחר כתיבת "פיגורה" שינה אוארבך עד מאוד את גישתו הפילולוגית וב"מימזיס" הפך את דנטה למבטא המפואר ביותר של הפרשנות הפיגורלית.

ב"פיגורה" יצר אוארבך הפרדה חדה בין פרשנות פיגורלית לאלגורית. אלגוריה "היא סמל מופשט שאינו מוביל מעבר לו למציאות היסטורית אחרת", כמו שנעשה הדבר בפיגורה. לשון אחר, פיגורה מציינת ריאליזם ומשמרת את האופי ההיסטורי של כתבי הקודש, שעה שאלגוריה הופכת את האירועים בברית הישנה והחדשה לסמלים רוחניים בלבד.